ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Հասարակական գիտություններ № 6, 1962 Общественные науки

Գ. Խ. Սարգսյան

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ[1]

Հին Հայաստանի պատմության աղբյուրները միջնադարյան Հայաստանի պատմության աղբյուրների հետ համեմատելիս աչքի է դարձնում նրանց տված ինֆորմացիայի էական տարբերությունը։ Առաջին դեպքում, քաղված լինելով առավելապես ներքին աղբյուրներից, այն բազմակողմանի կերպով բնութագրում է հայ հասարակության ներքին կառուցվածքը, այն է՝ ֆեոդալական հասարակարգը։ Երկրորդ դեպքում, ելնելով մեծ մասամբ արտաքին աղբյուրներից, այն պատկերացում է տալիս գլխավորապես արտաքին քաղաքական պատմության մասին, անխուսափելիորեն ստվերի մեջ թողնելով Հայաստանի ներքին կյանքի բնագավառը, նրա հասարակարգը։

Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրության՝ ինֆորմացիայի այդ տարբերությամբ բնորոշվող դժվարությունները նրա առաջին հետազոտողներին բնականաբար ստիպում էին Հայաստանի ֆեոդալական կարգերի մասին ավելի ուշ տվյալների հիման վրա ստեղծված պատկերացումները տեղափոխելու և տարածելու նաև հին ժամանակաշրջանի վրա։ Վերջինիս մասին պահպանված, այն ժամանակ դեռևս բավարար չափով չուսումնասիրված, աղքատիկ տեղեկությունները հարմարեցվում էին այդ պատկերացումներին։ Հենց այդպես էլ վարվել է Նիկողայոս Ադոնցը, որին և պատկանում է հայկական ֆեոդալիզմի էության մեջ թափանցելու առաջին լուրջ և հաջողված փորձը[2]։

Ադոնցի բացած ուղիով են ընթացել նաև Հ. Մանանդյանը և մի շարք այլ հետազոտողներ, Հայաստանում ֆեոդալիզմի սկիզբը վերագրելով տարբեր ժամանակների՝ մինչուրարտական ժամանակաշրջանից մինչև Տիգրան II-ի դարաշրջանը[3]։

---

[1] *Ներկա հոդվածը ներկայացնում է Բոլիվիայում Վրացական ՍՍՌ 40-ամյակի առիթով գումարված հոբելյանական սեսիայում արված զեկուցման տեքստը։ Հեղինակը տպագրության է հանձնել նույն թեմային նվիրված ավելի ծավալուն իր աշխատությունը, որի մեջ մանրամասնորեն փաստարկված են մի շարք հարցադրումներ, որոնք տվյալ հոդվածում շարադրված են կոնսպեկտիվ ձևով. դրանցից են օրինակ, դաստակերտների և ագարակների և նրանցում աշխատող անմիջական արտադրողների, գյուղական համայնքի, սոցիալ-տնտեսական պատմության պարբերացման և մի քանի այլ հարցեր։*

[2] Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПБ, 1908, *էջ 453—493. Հասկանալի է, որ Ն. Ադոնցը իր դատողությունների և բնութագրերի մեջ դուրս չի գալիս հասարակության բաղաքական ու իրավական ինստիտուտների սահմաններից։ «Ֆեոդալիզմը» նրա համար բնավ էլ արտադրության որոշակի եղանակ չէ, այլ լոկ քաղաքական կազմակերպության որոշակի ձև, որը պարունակում է, օրինակ, այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են հիերարխիան, վասալիտետը, պետության բաղաքական մասնատվածությունը, այնուհետև, որոշակի իրավակարգը հողատիրության մեջ, և այլն։*

[3] *Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանության շրջանում), Երևան, 1934, էջ 249 և հետ., նույնը,* Проблема общественного строя доаршакидской Армении. «Исторические записки», *1945, № 15, էջ 25 և հետ., Խ. Ս ա-*

Սակայն հին Հայաստանի հասարակարգի բուն դեմքը երևան բերելու ձգտումը անխուսափելիորեն պետք է հանգեցներ այդ տեսակետի վերանայմանը, և Ս. Տ. Երեմյանը առաջ քաշեց ու մի շարք հոդվածներում հիմնավորեց մի նոր տեսակետ[4]։

Ս. Տ. Երեմյանը հանգեց այն եզրակացության, որ հին Հայաստանում գոյություն է ունեցել ստրկատիրական հասարակություն և տվեց նրա զարգացման հետևյալ պերիոդիզացիան. համայնա-ստրկատիրական ժամանակաշրջան (VII—IV դդ. մ. թ. ա.), ստրկատիրական էկոնոմիկայի ծաղկման ժամանակաշրջան (III դ. մ. թ. ա.—II դ. մ. թ.), ստրկատիրական արտադրական հարաբերությունների ճգնաժամի և անկման ժամանակաշրջան (III—IV դդ. մ. թ.)։

Ս. Տ. Երեմյանը ցույց տվեց, որ հին Հայաստանում տարածված դաստակերտները և ագարակները ստրկատիրական տնտեսություններ էին, ստրկական ուժի կիրառմամբ[5]։

Ստրկական վիճակի վերաբերյալ հայկական տերմինաբանությունը, որ մեծ մասամբ երևան բերեց և ուսումնասիրեց Ս. Տ. Երեմյանը, խոսում է հին Հայաստանում ստրկության տարածվածության և ճյուղավորվածության մասին։ Ընդգծելով աղբյուրների որոշ տեղեկություններ, Ս. Տ. Երեմյանը ցույց տվեց ստրուկների արտաքին աղբյուրի՝ նվաճողական պատերազմների առանձնապես կարևոր նշանակությունը։ Նա զգալի աշխատանք կատարեց հին Հայաստանի ստրկատիրական քաղաքի և մինչֆեոդալական ցյուղական համայնքի հետազոտման ուղղությամբ։

Չի կարելի ժխտել, որ նոր կոնցեպցիայի երևան գալը որոշ չափով կապված է եղել Հին Արևելքի ստրկատիրական հասարակությունների նկատմամբ՝ 30-ական թվականներին սովետական պատմագրության մեջ մշակված ավելի ընդհանուր տեսակետը հին Հայաստանի վրա տարածելու հետ։ Սակայն, այդպիսի տարածման հնարավորությունը ինքը պայմանավորված է եղել Հայաստանի հին պատմությանը, մասնավորապես ստրկատիրությանը վերաբերող նյութերի մինչ այդ կատարված ուսումնասիրությամբ[6]։

Նոր տեսակետը շուտով ճանաչում նվաճեց, բայց և այնպես մենք առայժմ

մուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, I, Երևան, 1939, էջ 101, Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, I, Վաղ ֆեոդալիզմի շրջան, Երևան, 1957, էջ 110 և հետ. և ուրիշներ։

[4] История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (на правах рукописи), ч. I—II, М.—Л., 1939, էջ 316: С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период, «Известия» Академии наук Армянской ССР. Общественные науки, 1948, № 11, նույնը, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1. նույնը, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3. նույնը, Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (դոկտորական դիսերտացիայի ավտոռեֆերատ)։

[5] С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, էջ 13 և հետ.; А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 18 և հետ.:

[6] Հետաքրքրական է, որ հին Հայաստանում ստրկության գոյության հարցը առաջին անգամ, կոնկրետ կերպով և փաստական տվյալների հիման վրա, դրված է Հ. Հ. Մանանդյանի աշխատություններում։

Խ. Սամուելյանը այդ պրոբլեմին նվիրել է հատուկ ուսումնասիրություն—Ստրկությունը հին Հայաստանում («Տեղեկագիր ՀՍԽՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի», № 2, Երևան, 1937)։

գտնվում ենք նրա մշակման դեռ սկզբնական փուլում և ցավալի է, որ հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունը վերջին տարիներս որոշ չափով սառել է։ Չէ՞ որ մի շարք թեզեր դեռևս սպառիչ կամ բավարար չափով փաստարկված չեն, շատ հարցեր հեռու են լուծված լինելուց, մյուսները ռեալ կերպով դեռևս դրված էլ չեն։ Նկատենք նաև, որ հիմնական դրույթների վերաբերյալ հետազոտողների շրջանում միասնություն չկա։ Հին Հայաստանի հասարակության ստրկատիրական բնույթի վերաբերյալ նոր տեսակետը հետազոտողների մեծամասնության կողմից ընդունվելու հետ մեկտեղ, կա նաև նրա քննադատությունն ու լուռ անհավանականությունը։

Պետք է սակայն ասել, որ այդ քննադատության հիմնական կրակը նպատակակետին չի դիպչում։ Ստրկատիրական կարգերի գոյության վերաբերյալ տեսակետի հակառակորդները համառորեն պնդում են, որ այդ տեսակետը հիմնված է, իբր թե, լոկ հին Հայաստանի հասարակարգը անտիկ ստրկատիրական հասարակությունների կարգերի հետ համանմանեցնելու կամ հենց նույնացնելու վրա։ Ըստ երևույթին, նրանք կարծում են, որ միայն այդ եղանակով, որևէ երկրի հասարակարգը հռոմեական կամ հունական ստրկատիրական կարգերի հետ նույնացնելու եղանակով է, որ կարելի է հետևություն անել նրա ստրկատիրական բնույթի մասին[7]։ Ընդսմին աչքաթող է արվում այն փաստը, որ հենց այդ երկու հասարակությունները՝ հունականը և հռոմեականը շատ ու շատ տարբերվում էին իրարից, չխոսելով դեռ այն է՛լ ավելի էական առանձնահատկությունների մասին, որոնք բնորոշ էին արևելյան ստրկատիրական հասարակությունների համար։

Ստրկատիրական հասարակարգի սովետական հետազոտողները վաղուց արդեն հրաժարվել են տարբեր ժամանակաշրջանների և երկրների տնտեսական ձևերի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ողջ բազմազանությունը՝ ստրկատիրական հասարակարգի մասին կանխապես տրված տարրական ստերեոտիպ պատկերացման մեջ խցկելու փորձերից[8]։ Այդպիսի հրաժարմանը

---

[7] Տե՛ս օրինակ՝ Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 5, 1945, 3 և հետ.:

[8] Տե՛ս «Вестник древней истории» ամսագրում 1950-ական, ինչպես նաև 1960 և 1961 թթ., Ս. Լ. Ուտչենկոյի, Ե. Մ. Շտայերմանի, Ա. Յա. Լենցմանի, Ի. Դ. Ամուսինի, Ա. Ռ. Կորսունսկու, Կ. Մ. Կոլոբովայի, Ա. Գ. Գեմպի, Լ. Ն. Կազամանովայի, Է. Լ. Կազակևիչի, Յու. Բ. Յուսիֆովի և ուրիշների հոդվածները։ Ինչ վերաբերվում է բուրժուական պատմագրությանը, ապա այն վերջին տասնամյակների ընթացքում մեծ մասամբ շրջանցում է հին աշխարհում ստրկության պրոբլեմը, իսկ եղած սակավաթիվ աշխատություններում երևում է նրա նշանակությունը խիստ նվազեցնելու բացահայտ ձգտում։ Այդ ձգտումը իր վառ արտահայտությունն է գտել ստրկության մասին՝ ամենախոշոր, ավելի ճիշտ՝ միակ խոշոր աշխատության մեջ, որը պատկանում է Ուեստերմանի գրչին (W. Westermann, The Slave Systems of Greek and Romna Antiquity, Philadelphia, 1955)։ Հեղինակը, մի կողմից՝ փորձում է ստրուկների ու ստրկատերերի միջև անտագոնիզմը հարթել փաստերի այնպիսի ընտրության միջոցով, որից բխեր, թե ստրուկների շահագործումը այնքան էլ դաժան բնույթ չի կրել։ Մյուս կողմից՝ նա փորձում է հիմնավորել այսպիսի մի թեզ, թե ստրկությունն ամենևին էլ այնքան տարածված չի եղել նույնիսկ Հռոմում և Հունաստանում, որպեսզի կարելի լիներ հունական ու հռոմեական հասարակությունների էկոնոմիկան համարել ստրկատիրական։ Ընդսմին հելոտիան և նման ձևերը Ուեստերմանը դուրս է նետում հաշվից որպես ստրկության հետ չառնչվող։ Այդ տեսությունների քաղաքական նպատակասլացության մեջ կասկած չի կարող լինել—դրանք վերաբերում են այն միջոցների զինանոցին, որոնցով բուրժուական գաղափարախոսները փորձում են սրողն։ ժամանակակից կապիտալիստական հասարակության դասակարգային անտագոնիզմը։

առանձնապես օգնեց հին-արևելյան հասարակությունների մարքսիստական խորը ուսումնասիրությունը, որը հետազոտողների աչքի առջև բացեց ստրկատիրական արտադրական հարաբերությունների նոր կոնկրետ ձևեր՝ մերթ միմյանց և անտիկ աշխարհի ձևերին նման, մերթ միանգամայն տարբեր[9]։

Քննադատների պնդումների էությունից անկախ, քննադատության ռացիոնալ հատիկը, ըստ երևույթին, այն է, որ մինչ այժմ հիմնական ուշադրությունը հատկացվելով հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընդհանուր հարցերին, քիչ բան է արվել նրա առանձնահատկությունները պարզելու համար։ Ներկա հոդվածը մենք ձգտել ենք ուղղել հենց այդ հունով, սահմանափակվելով ուսումնասիրվող պրոբլեմի լոկ մի քանի ասպեկտներով։

* * *

Ամենից էական հարցերից է այստեղ մասնատիրական՝ թագավորին, ավագանուն, տաճարներին, հոգևորականությանը, քաղաքներին և ուրիշներին պատկանող տնտեսությունների՝ ագարակների ու դաստակերտների տնտեսական բնույթի հետագա ուսումնասիրումը։

Ովքե՞ր էին աշխատում դաստակերտ-ագարակներում։ Այս հարցը, հաշվի առնելով աղբյուրների առկա վիճակը, թերևս ամենադժվարինն է։ Խ. Սամուելյանը և Ս. Տ. Երեմյանը ագարակների աշխատողներին համարում են ստրուկներ[10]։ Հ. Մանանդյանը մերժում է այդ դրույթը և կարծիք հայտնում ագարակների բնակիչների դրության «նվաստացվածության» մասին[11]։ Նրա համար հիմք է ծառայում XII դարի հեղինակ Մխիթար Գոշի հետևյալ նշումը. «Արք քաղաքացիք առաւել քան զգեղջուկս պատուիցեն և գեղջկաց նմանապէս առաւել պատիւ լիցի քան բնակչաց ագարակի...» (Դատաստանագիրք, II, 1)։

«Քաղաքացիների» և «գեղջուկների» հարաբերակցությունը մենք հանգամանորեն քննության ենք տալ մի այլ աշխատության մեջ[12], և եկել այն եզրակացության, որ Գոշի Դատաստանագրքում նշված պատմական պրոցեսի սկզբում՝ քաղաքի և գյուղի միջև, քաղաքի գերակշռության պայմաններում, գոյություն է ունեցել ստրկատիրական հասարակության համար խիստ բնորոշ անտագոնիզմ։ Այդ անտագոնիզմը արտացոլվել է նաև քաղաքացիների ու գյուղացիների մասին Մ. Խորենացու հայտնի հաղորդման մեջ, որը, ի դեպ, դրական նմուշ է ծառայել Գոշի Դատաստանագրքի վերը բերված հոդվածի համար։

Մեր կարծիքով մոտավորապես նույնն է դրությունը նաև «գեղջուկների» ու «ագարակների բնակիչների» հարաբերակցության վերաբերմամբ։ Դաստակերտ-

---

9 Տե՛ս В. В. Струве, Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческого общества Древнего Востока, М.—Л., 1934. Նույնը, История Древнего Востока, изд. 2-е, М., 1941. В. И. Авдиев, История Древнего Востока, изд. 2-е, М., 1953. А. И. Тюменев, Государственное хозяйство древнего Шумера, М.—Л., 1956, Նույնը, Передний Восток и античность, «Вопросы истории», 1957, № 6. И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л. 1949. Նույնը, Общественный и государственный строй древнего Шумера, М., 1959 և ուրիշներ։

10 С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, էջ 14։

11 Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945, էջ 3 և հետ.։

12 Г. Х. Саркисян, Тигранакерт, Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 102 և հետ.։

ագարակների՝ մի կողմից և գյուղերի (շենների, ավանների)՝ մյուս կողմից, պարզորոշ սահմանազատումը բոլոր այն դեպքերում, երբ նրանք աղբյուրների մեջ հանդիպում են միասին[13], ցույց է տալիս, որ գյուղացիների նկատմամբ ագարակների բնակիչների «նվաստացվածությունը» գոյություն է ունեցել առնվազն IV—V դարերում և ունի պատմական խոր արմատներ· այն ծագում է վերջիվերջո նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանի դասակարգային հարաբերություններից։

Պատմական աղբյուրներում դաստակերտ-ագարակների հետ սերտորեն կապված է անմիջական արտադրողների «մշակներ» կոչված կատեգորիան։ «Մշակ» բառը ընդհանրապես նշանակում էր հողի մշակությամբ զբաղվող մարդ՝ հողագործ. շատ դեպքերում այն գործ է ածված նաև փոխարերական՝ կրոնական իմաստով, որպես «աստծո մշակ»։ Սակայն սոցիալական երանգավորում ունեցող կոնտեքստներից պարզվում է, որ «մշակ» կոչվել է ոչ թե ամեն մի հողագործ, այլ ուրիշի հողը մշակողը՝ վարձկան, վարձակալ կամ ճորտ հողագործը։ Մշակների մասին ամենակարևոր տեղեկությունները տալիս է Ղազար Փարպեցին (էջ 105 և հետ.)[14], պատմելով, թե ինչպես երկու հայ հոգևորականների, որպես պատիժ զրադաշտը ընդունելուց հրաժարվելուն, պարսիկները դարձրին «արքունի մշակներ», նախապես կտրելով նրանց ականջները։ Այդ մշակները, ըստ Փարպեցու, աշխատում էին արքունի տնտեսության մեջ, ցմահ մնալով կախյալ վիճակում, եթե միայն չէին ազատվում համապատասխան փրկագին վճարելով։ Փարպեցու տվյալներով «արքունի մշակներ» սոցիալական կատեգորիայի վիճակը բնութագրվում է որպես ստրկական կամ ստրկականին մոտիկ։

Այս պատկերացումները վերադրելով հայկական թագավորական մասնատիրական տնտեսություններում՝ դաստակերտներում և ագարակներում աշխատող հողագործներին, մենք կստանանք նրանց սոցիալական դրության, եթե ոչ իսկական, գոնե մոտավոր, բնութագիրը։

Սույն բնութագրին կարևոր լրացում է ծառայում Ագաթանգեղոսի հաղորդումը այն մասին, որ Տրդատ III թագավորը յուրաքանչյուր ավանում հոգևորականության համար առանձնացնելով յոթ «հող երդոյ», այդ նպատակով չորսական նույնպիսի հողամաս հատկացրեց ագարակներում (էջ 436)։ Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ագարակներում ևս հողը բաժանվում էր «հող երդոյ»-ների, սակայն այստեղ, մասնավոր հողատիրության պայմաններում, ի տարբերություն կոլեկտիվի անդամներին հողամասեր բաժանելու համայնական կարգերի, տիրոջ խնդիրն էր ոչ թե արտադրողներին հողարաժիններով բավարարելը, այլ, ընդհակառակը, հողը արտադրողներով ապահովելը։ Ղազար Փարպեցու մի այլ հաղորդման մեջ նշված է, որ մշակներն ունեին իրենց տները և, հետևաբար, կարող ենք ենթադրել, իրենց ընտանիքները (էջ 159)։

Դաստակերտ-ագարակների բնակիչների նկարագրվող հատկանիշները հիշեցնում են նյութական բարիքներ արտադրողների՝ Առաջավոր Ասիայում լայնորեն տարածված կատեգորիան՝ հողի վրա նստեցված ստրուկներին, բայց մի այլ ուսումնասիրող կարող է նրանց մեջ տեսնել նաև ճորտեր—առկա տվյալներում չկա բավարար որոշակիություն։

13 Բազմաթիվ օրինակներից բերենք մեկը. ըստ Խորենացու, Արտաշես արքան հրամայել է «զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել» և դնել սահմանաքարեր (II, 56)։

14 Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904։

Սակայն հիշենք, որ դաստակերտ-ագարակի և նրանց բնակիչների մասին մեր բոլոր տվյալները, առանց բացառության, V դարից այն կողմը չեն անցնում և լուսաբանում են այդ նույն դարում, լավագույն դեպքում նաև նախընթաց հարյուրամյակում, այսինքն հին հայկական հասարակության ֆեոդալացման ամենաինտենսիվ պրոցեսի ժամանակներում, եղած դրությունը։ Այդ տվյալները չի կարելի մեխանիկորեն տարածել նախընթաց դարերի վրա, բայց քանի որ նրանցում արտացոլված դրությունը անցյալում ծագած և զարգացած պրոցեսների պատմական արդյունք է, ապա այն կարող է մեզ նախադրյալ ծառայել պրոցեսները ճանաչելու և բացահայտելու համար։

Սակայն այդ պատկերը դեռևս պատմության խորքերը շարժելու համար այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է այնտեղ ինչ-որ էական հենարան ունենալ։ Այդպիսի հենարան մենք տեսնում ենք, նախ՝ սահմանակից երկրների մասին մինչ հելլենիստական ու հելլենիստական ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև մ. թ. առաջին դարերի համապատասխան տվյալների մեջ, երկրորդ՝ Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված, թեկուզ և ուշ ժամանակների պատկանող, բայց հին Հայաստանի շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանների պատմության լուսաբանումն ակնկալող մի քանի ուղղակի տվյալների մեջ։

Հողի վրա նստեցված ստրուկների կատեգորիայի մասսայական տարածումը դիտվում է Առաջավոր Ասիայում արդեն նոր-ասորեստանյան շրջանում (VIII—VII դդ. մ. թ. ա.)։ Թագավորական, տաճարային, մասնավոր կալվածներում 5—10 ընտանիքավոր մարդկանցից բաղկացած ու տերունական գործիքներով ու տավարով ապահովված փոքր խմբերի բնակեցումը սովորական երևույթ էր[15]։ Շահագործման նմանօրինակ ձևը առկա էր նաև Աքեմենյան տերության մեջ[16]։ Էլ ավելի պերճախոս են հելլենիստական շրջանին վերաբերող տվյալները, որոնք վկայում են ստրուկ-հողագործների կատեգորիայի տարածված լինելու մասին[17]։ Մեզ համար հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում մ. թ. առաջին դարերի՝ Հայաստանին սահմանակից երկրներում ընդունված ստրուկների շահագործման մեթոդների մասին եղած տեղեկությունները, որոնք տեղավորված են «Բաբելոնյան թալմուդում»՝ Իրաքի մասին և «Մատիկան է հազար դատաստան»-ում («Հաղար դատավճիռների մատյան»)՝ Իրանի մասին։

Այդ երկրներում, հիշյալ ժամանակաշրջանում, մասնատիրական տնտեսությունները կոչվում էին համապատասխանորեն «դասկարտ» և «դաստկարտ», այսինքն նույն անունն էին կրում, ինչ որ Հայաստանում։ Դրանցում, նայած տնտեսության մեծությանը, կարող էին աշխատել՝ իրենց կցված հողակտորների վրա տասնյակ և հարյուրավոր ստրուկներ, որոնք օգտվում էին ստացած բերքի որոշակի մասը յուրացնելու իրավունքից[18]։

Այս ամենը խոսում է այն բանի օգտին, որ հայկական դաստակերտ-ագա-

---

[15] И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 109 և հետ.:

[16] Նույնը, Рабовладельческие имения персидских вельмож, ВДИ, 1959, № 4, էջ 88 և հետ.:

[17] Տե՛ս, օրինակ, Մենսիմաքոսի արձանագրությունը. „American Journal of Archaeology", XVI, 1912. էջ 12 և հետ.։

[18] Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, «Советское востоковедение», II, 1941, էջ 39. А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 16 և հետ.:

բակների հողագործների վիճակը, եթե ոչ IV—V դարերում, ապա համենայն դեպս ոչ շատ հեռավոր անցյալում, պետք է համարել հողի վրա բնակեցված ստրուկների վիճակ։ Դրանով, հասկանալի է, չի բացառվում դաստակերտ-ագարակներում շահագործման նաև այլ օժանդակ ձևերի կիրառման հնարավորությունը. չպետք է մոռանալ, թե որքան բարդ պատկեր է ներկայացնում հողագործների շահագործումը հին աշխարհում, այն դեպքերում, երբ այն մանրամասնորեն արտացոլված է պատմական աղբյուրներում։

Այն, որ Հայաստանում ևս մենք գործ ունենք ստրուկների հետ, երևում է մասամբ, ինչպես ասվեց, նաև Մովսես Խորենացու որոշ տվյալներից։ Վկայաբերելով «Ողիմպ քուրմ Հանուշ, զրող մեհենական պատմութեանց»-ին, Խորենացին հաղորդում է, որ երբ տապալվեց գահի հափշտակիչ Երվանդը, Արտաշես արքայի զորավար Սմբատը տիրեց Բագարանին, Երվանդի եղբոր քրմապետ Երվազի աթոռանիստին, և այնտեղ բռնագրավեց նրա գանձերը և 500 ստրուկ (ծառայ)։ Այդ բոլորը ներկայացնելով Արտաշեսին, Սմբատը նրանից նվեր ստացավ հիշյալ ստրուկներին, որոնց և «տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն» (II, 48)։ Մովսես Խորենացու այս տեղեկություններին առնչվում են նրա ուրիշ տվյալներ ևս։ Արտաշեսի արշավանքների արդյունքները հանրագումարի բերելիս, Խորենացին գրում է, որ թագավորը «հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհն Հայոց բազում ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս» (II, 56)։ Հետաքրքրական է, որ Հայոց աշխարհում օտարերկրացիների բնակեցումը Խորենացին սերտորեն կապում է համայնական և մասնատիրական հողերի պարզորոշ սահմանագծման անհրաժեշտության հետ, նկատի ունենալով անշուշտ, որ նրանք բնակեցվում էին դաստակերտ-ագարակներում։

Խորենացու այդ տեղեկությունները անուղղակի հաստատումն են ստանում Արտաշես թագավորի լայն նվաճումների մասին Ստրաբոնի հաղորդման մեջ (XI, 14, 5) և Տիգրան II-ի ժամանակ օտարերկրացիների զգալի զանգվածներ Հայաստան գաղթեցնելու մասին անտիկ պատմագրության բազմաթիվ տվյալներում։ Այդ կարգի տեղեկություններ կան նաև Տիգրան II-ի որդու՝ Արտավազդ II-ի ժամանակի մասին։ Նվաճված երկրների բնակչությունը տեղահան անելու քաղաքականության հաջորդականությունը և հետևողականությունը լավագույն վկայությունն են հին հայկական հասարակության այլ կարիքներից բացի, նաև ստրուկների թիվը համալրելու նրա կարիքի մասին։ Այդ կարիքը, անկասկած, բավարարվում էր նաև այլ, ներքին աղբյուրներից։

Պատմական աղբյուրները մեզ թույլ չեն տալիս հին Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ ստրուկների շահագործման այն ձևերից, որոնց մասին խոսվեց, ավելի հեռուն թափանցել և պատասխանել շահագործման այդ ձևերին նախորդած մեթոդների բնույթի հարցին։

Սակայն, կարիք չկա հողի վրա ստրուկների բնակեցման սկիզբը կապել անպայման հասարակության ֆեոդալացման հետ։ Այդ երևույթը ճիշտ է, նշանավորում է բացառապես արտատնտեսական հարկադրման վրա հիմնված կլասիկ ստրկատիրական շահագործման ճգնաժամ, բայց այդ ճգնաժամի առաջին նշաններից մինչև ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամն ու անկումը դեռևս շատ ու շատ հեռու էր։ Դեռ ավելին, հիշյալ նշանները սկզբնական

շրջանում ուղեկցվում էին ստրկատիրական սիստեմի դգալի աճմամբ ու ճյուղավորմամբ, որ արտահայտվում էր ամենից առաջ ստրկատիրական հասարակությունների աշխարհագրական արեալի ինտենսիվ լայնացմամբ, նրա տարածմամբ թույլ զարգացած ծայրամասային երկրների վրա։ Տվյալ դեպքում նկատի ունենք հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատմությունը, բայց համանման երևույթներ կան և հին-արևելյան և հռոմեական պատմության մեջ։

Հայաստանի համար, որը ծայրամասային այդպիսի երկրներից մեկն էր, հողի վրա նստած ստրուկների շահագործման ծնունդը կարելի է վերագրել ավելի հեռավոր ժամանակաշրջանի, քան ֆեոդալական պրոցեսների սկզբնավորումը, այն կապելով՝ Հայաստանը հելլենիստական աշխարհի զարգացման միասնական պրոցեսի մեջ ընդգրկվելու հետ։ Ընդսմին Հայաստանում այդ սիստեմի ներքին ակունքները, ի տարբերություն զարգացած ստրկատիրական երկրների, կարելի է տեսնել ոչ թե անպայման «կլասիկ» ստրկատիրության տնտեսաձևերի մեջ, որոնք, հավանորեն, Հայաստանը երբեք էլ չի իմացել, այլ հենց արխայիկ նահապետական ստրկության պայմանների մեջ, որոնք հատուկ էին Հայաստանին հելլենիզմի նախօրեին։

Ինչ վերաբերվում է նահապետական ստրկության՝ նշված սիստեմին անմիջական, «կլասիկ» փուլի շրջանցմամբ, փոխարկման հնարավորությանը, ապա այն ապահովված էր ստրկության այդ երկու արխայիկ և ուշ, ձևերի միջև եղած որոշակի նմանության գծերով։

* * *

Ստրկատիրական հասարակության զարգացման այն ժամանակաշրջանը, երբ սկսվում և տարածում է ստանում ստրուկների բնակեցումը հողի վրա, բնութագրվում է, բացի ծայրամասային երկրները ստրկատիրական աշխարհի մեջ ներառնելուց, նաև ստրկատիրական սիստեմի աճման այլ ուղղությամբ՝ ազատ բնակչության, ամենից առաջ հողագործական բնակչության ներգրավմամբ շահագործման նրան հատուկ ձևերի ոլորտը։

Այդ երկու հանդիպական պրոցեսները դեռ երկար ժամանակ ստրկատիրական հասարակության զարգացման այնպիսի ուղիներ էին, որոնք երկարացնում էին նրա կյանքը, և հետագայում միայն, հարյուրամյակներ հետո, հանգեցրին հողագործների դրության համահարթմանը ֆեոդալական կախվածության մակարդակի վրա։

Հռոմեական կոլոնատի զարգացումը կարող է ծառայել որպես այդ պրոցեսների կլասիկ օրինակ։ Սովետական մի շարք հետազոտողների կարծիքով, III դարում նրանք արդեն շատ հեռու էին տարել[19]։ Այլ հետազոտողների կարծիքով համահարթման պրոցեսը դեռ ավարտված չի եղել նաև VI—VII դարերում[20]։

Այս կամ այն ձևով և ինտենսիվությամբ այդ նույն պրոցեսները հատուկ են եղել նաև մյուս ստրկատիրական հասարակություններին։

Ստրկատիրական հարաբերությունների ազդեցությունը դյուղացիության (λαός) շահագործման ձևերի վրա, նրա կախման աստիճանական սաստկա-

---

19 Е. М. Штаерман. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи, М., 1957, էջ 114։

20 З. В. Удальцова, Рабство и колонат в византийской Италии во второй половине VI—VII в. (Преимущественно по данным Равеннских Папирусов), «Византийский временник», М., 1961, էջ 120.

ցումն ու նրա ամրացումը հողին, նրա մերձեցումը հողի վրա նստեցված ստրուկների դրությանը—առանձնապես լավ են ցուցադրում հելլենիստական շրջանի աղբյուրները[21]։

Այս համադրումը բնավ չի նշանակում, որ մենք ձգտում ենք հավասարության նշան դնել հռոմեական կոլոնների և հելլենիստական ժամանակաշրջանի λαοι-ների միջև՝ հողի, հողատիրոջ, բերքի նկատմամբ նրանց ունեցած կապի տեսակետից։ Բայց բանն այն է, որ նման է եղել նրանց դերը ստրկատիրական հասարակության էվոլյուցիայի սոցիալ-տնտեսական համապատասխան պրոցեսներում, նրա շարժման մեջ դեպի այն վիճակը, որը ելակետային դարձավ ֆեոդալական հասարակության զարգացման համար։

Հայաստանի համար ևս, թեպետև դեռևս ընդհանուր գծերով, կարելի է արձանագրել դաստակերտ-ագարակների բնակիչների՝ հողի վրա նստած ստրուկների և գյուղերի ու շենների բնակիչների՝ գյուղացի-համայնականների վիճակի մերձեցման պրոցես, որ նշանակում է առաջինների դրության որոշ բարելավում և վերջինների դրության վատթարացում[22]։ IV—V դարերում կալվածները, որպես կանոն, ներկայացնում են և՛ դաստակերտ-ագարակներ, և՛ գյուղերն ընդգրկող կոմպլեքսներ. այս հանգամանքը ցույց է տալիս նրանց վիճակի մերձեցումը, բայց համահարթում դեռևս չկա—դրանք պատմական աղբյուրներում պարզորոշ կերպով տարբերվում են։ Որոշ տարբերություններ, դատելով Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վերևում հիշատակված տվյալներից, պահպանվում են անգամ զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում։

Սակայն, այստեղ, ինչպես և վերևում, դաստակերտ-ագարակների բնակիչների կապակցությամբ, տեղին է հիշեցնել, որ հայ գյուղացիության դրությանը վերաբերող բոլոր դատողությունները հիմնված են այնպիսի աղբյուրների վրա, որոնք լուսաբանում են իրերի դրությունը ոչ ավելի վաղ, քան IV—V դարերում, այսինքն՝ շոշափում են ուսումնասիրվող պրոցեսների լոկ վերջին էտապները։ Իսկ ինչպե՞ս էր հայկական գյուղական համայնքի վիճակը հելլենիստական ժամանակներում և մ. թ. առաջին դարերում։ Այդ հարցը ոչ միայն ամենաքիչ ուսումնասիրվածներից մեկն է, այլև մեկն է ուսումնասիրության համար առավել դժվար մատչելիներից։ Մանրամասն կանգ չառնելով այս կարևոր հարցի վրա, ասենք միայն, որ գյուղական համայնքի խաղացած խոշոր դերը չի կարելի համարել ֆեոդալական կարգերի առկայության ապացույց, ինչպես սովորաբար պնդում են։

Գյուղական համայնքը ինքնին երբեք որևէ սոցիալ-տնտեսական կացութաձևի հատկանիշ չի հանդիսացել։ Անհրաժեշտ պայմանների առկայության դեպքում նա կարող էր գոյություն ունենալ ոչ միայն ֆեոդալիզմի ժամանակ, որ սովորաբար ընդգծվում է, այլև ստրկատիրական կարգերի ժամանակ, և, առանձին դեպքերում, նույնիսկ կապիտալիզմի ժամանակ (օրինակ՝ Ռուսաստանում)։ Եթե վերանանք ոչ ճիշտ և պատմականությանը հակասող այն մտքից, որ գյուղական համայնքը բացարձակապես քարացած ու անշարժ է և ընդունակ միայն անվերջ քայքայվելու՝ սոցիալական շերտավորման պրոցեսի անվերջ սրման հետևանքով, ապա հարկ կլինի ընդունել, որ նրանում, ինչպես և

[21] Տե՛ս, օրինակ, C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic Period. A study in Greek Epigraphy. New Haven. 1934, № 18.

22 Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 199. Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 160 և հետ.։

ամեն մի հասարակական օրգանիզմում, անխուսափելիորեն արտացոլվում են այն հասարակության համար բնորոշ սոցիալական փոխհարաբերությունները, որի բաղկացուցիչ մասն է կազմում համայնքը։ Ստրկատիրական երկրների գյուղական համայնքների ներսում առաջանում էին ստրկատիրական հարաբերություններ, իհարկե, համայնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների ազդեցության ներքո որոշակիորեն ձևափոխված։ Մյուս կողմից, լինելով տվյալ ստրկատիրական հասարակության օրգանական մասը, համայնքը իր հերթին յուրահատուկ կնիք էր դնում այդ հասարակության վրա։ Այսպես, հողի սեփականության համայնական ձևի կայունությունը արգելակում էր մասնավոր սեփականության զարգացումը, որ արևելյան ստրկատիրական հասարակությունների զարգացման դանդաղության, նրանց լճացածության պատճառներից մեկն էր։ Համայնական կարգերի ազդեցությունն արտահայտվում էր նաև ստրուկների շահագործման եղանակով։ Հին հայկական գյուղական համայնքը՝ այդ ասպեկտներով դեռ համարյա ուսումնասիրված չէ, ահա թե ինչու օրինաչափ կամ առնվազն յուրաժամանակ չէ նրա դերի վկայաբերումը, որպես փաստարկի Հին Հայաստանի հասարակարգի ստրկատիրական բնույթի դեմ կամ ֆեոդալական բնույթի օգտին։ Նման կարգի առարկությունը միայն ցույց է տալիս հին Հայաստանի հասարակարգի պրոբլեմի ո՛չ բավարար չափով ուսումնասիրված կամ բոլորովին չուսումնասիրված օղակների մանրակրկիտ հետազոտման անհրաժեշտությունը։

* *

Հելլենիստական աշխարհում՝ գյուղական միջավայրից սոցիալ-տնտեսական կյանքի ոչ պակաս կարևոր ասպարեզ է եղել քաղաքը։ Հին Հայաստանի համար դա այնքան էլ պարզ չի պատկերանում, հավանորեն, մասամբ այն պատճառով, որ քաղաքային կյանքը այստեղ, այնուամենայնիվ, չհասավ զարգացման այն աստիճանին, ինչ, օրինակ, հելլենիստական Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Բաբելոնում։ Բայց դրա գլխավոր պատճառը այսուհանդերձ մնում է աղբյուրների բնույթը, որոնց մեջ հին հայկական հասարակության կյանքի այդ կողմը սքողված է[23]։

Մեր թվականությունից առաջ III—I դարերի Առաջավոր Ասիան գիտեր ստրկատիրական քաղաքի մի շարք տիպեր։ Դրանցից մեկը հելլենիստական պոլիսն էր, մյուսներից հայտնի են բարելական քաղաքները—տեղական ձևերի երկարատև էվոլյուցիայի արգասիք, Փոքր Ասիայի, Ասորիքի նույնպես հին արմատներ ունեցող քաղաք-տաճարները, Պաղեստինի քաղաքները և ուրիշներ։

Բոլոր այդ քաղաքները, որոնք տարբեր են ծագումով, արտաքին տեսքով, վարչական կառուցվածքով և այլն, երևան են բերում բացահայտ նմանության գծեր, երբ համեմատում ենք նրանց սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը և քաղաքական դերը հելլենիստական միապետությունների սիստեմում։ Դրանք բոլորը կազմված էին բնակչության երկու հիմնական խավերից՝ տվյալ քաղաքի քաղաքացիական կոլեկտիվի մեջ միավորված լիիրավ քաղաքացիների համեմատարար նեղ ու պարզորոշ գծագրված շրջանից և քաղաքում ու նրան շրջապատող, մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ ստանձին քաղաքացիների պատկանող հողային տերիտորիայի վրա ապրող և աշխատող ստրուկների ու

23 Մանրամասն տե՛ս Г. Х. Саркисян, Тигранакерт, Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960.

կիսակախյալ ազատների զանգվածից։ Քաղաքացիական համայնքները, որոնք հանդիսանում էին ռեալ ու պոտենցիալ ստրկատերերի կոլեկտիվներ և հակադրված ու վերադասված էին ոչ լիիրավ ու իրավազուրկ մնացյալ բնակչությունից, հելլենիստական պետություններում օժտված էին մի շարք արտոնություններով և իրավունքներով—մասնակի ավտոնոմիայի իրավունքով, շատ տուրքերից ու պարհակներից ազատ էին և այլն։ Նրանք ունեին ինքնավարության օրգաններ, թագավորների հետ պրագրություն էին վարում իրենց կյանքի տարբեր կողմերի հետ կապված հարցերով։ Թագավորները ընդարձակ հողային տարածություններ էին նվիրարերում քաղաքներին։ Հելլենիստական ժամանակաշրջանում թագավորական իշխանության ու քաղաքների միջև այդպիսի հարաբերությունները հանդիսանում էին ստրկատերերի դասակարգի տարբեր խավերի դաշինքի, նրա կոնսոլիդացիայի արտահայտություն, իսկ այդ դաշինքն ու կոնսոլիդացիան միակ միջոցն էր շահագործվող մասսաներին ճնշելու և սանձահարած պահելու, ինչպես նաև՝ պետության՝ երկու կողմերին ձեռնտու՝ ամբողջականությունը պահպանելու համար։ Թագավորական իշխանության և քաղաքների միջև եղած հակասությունները երկրորդ պլանն էին մղվում այդ խնդիրների կարևորության ու կենսականության հանդեպ։

Այդ փոխադարձ շահագրգռվածությունը եղել է քաղաքների աճման ու զարգացման մասին թագավորների հոգատարության պատճառներից մեկը, հելլենիստական քաղաքաշինության այն վիթխարի պրոցեսի հիմքերից մեկը, որն ընդգրկել էր ամբողջ Մերձավոր Արևելքը և երկու-երեք հարյուրամյակի ընթացքում ծնել հարյուրավոր նոր քաղաքներ։ Այդ նույն ժամանակաշրջանում, Հայաստանում հիմնվեցին մեկ տասնյակից ոչ պակաս նոր քաղաքներ։ Լինելով երկրի ներքին զարգացման արտահայտություն, Հայաստանում քաղաքների բուռն աճումը՝ հելլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսի օղակներից մեկն էր։

Հայաստանում, ինչպես և հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրներում թագավորների կողմից հիմնված քաղաքները կրում էին դինաստիական անուններ։ Բազմաթիվ Ալեքսանդրիաների, Սելևկիաների, Անտիոքիաների և այլնի նման Հայաստանում երևան եկան Երվանդաշատը, Երվանդավանը[24], Արշամաշատը[25], Արկաթիոկերտը[26], Արտաշատը[27], մի քանի Զարեհավաններ, Զարիշատներ, Տիգրանակերտներ և այլն։ Մեր թվականության I—II դարերում հիմնվել են Վաղարշապատը, Մծուրնը, հավանաբար նաև Նախճավանը[28]։

Սակայն, քաղաքաշինությունը Հայաստանում ուներ նաև իր առանձնահատկությունը։ Արևմուտքի ու Արևելքի կլասիկ ստրկատիրական երկրներում քաղաքաշինությունը տարածում է ստացել ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման համեմատաբար ուշ էտապներում—հիմնականում հելլենիստական ժամանակաշրջանում—և նախապատրաստվել է քաղաքների տարերային զարգացման նախընթաց երկարատև պրոցեսում, որը Արևելքի ու Արևմուտքի մի շարք երկրներում հանդեսրեց քաղաքային կյանքի իսկական ծաղկմանը։ Ի տար-

24 Մով. Խոր., II, 39, 42, 46։
25 Polyb., VIII, 25. Plin., Nat. hist., VI, 9.
26 Plin., նույն տեղում. Steph. Byz., s. v. Ἐπιφανεια.
27 Strab., XI, 14. 6. Plut., Luc., 31. Մով. Խոր. II, 49։
28 Մով. Խոր., II, 65, Փավստ. Բուզանդ, IV, 14, Ptol., Geogr., ed. K. Müller, v. I, Paris, 1901, էջ 941։

բերություն դրան, Հայաստանում առավել հին քաղաքները, որոնք ստեղծվել էին մեր թվականությունից առաջ III—II դարերում, արդեն քաղաքաշինության արդյունք էին։ Փաստորեն միայն Արմավիրն է և, մի գուցե, ևս մեկ-երկու քաղաք, որ ըստ երևույթին, տարերայնորեն են կազմվել։ Մինչև այդ ժամանակները, Հայաստանում քաղաքային կյանքի թույլ զարգացման մասին է վկայում, բացի այս ամենից, նաև քաղաքային բնակչության այն սուր պահանջը, որն առաջացել էր քաղաքաշինության կապակցությամբ և բավարարվում էր օտարերկրյա քաղաքացիների զգալի զանգվածների վերաբնակեցման միջոցով։

Այսպիսով, քաղաքների զարգացումը հին Հայաստանում ընթանում էր անհավասարաչափ. նրա առաջին էտապը՝ քաղաքների տարերային առաջացման ու զարգացման էտապը, ամենևին էլ չտվեց այն արդյունքները, որոնք համապատասխան էտապում ձեռք էին բերվել զարգացած ստրկատիրական երկրներում։ Հելլենիստական ժամանակի համահարթող ուժերը սաստկացրին հին հայկական քաղաքային կյանքի զարգացումը և արագացրին նրա թևակոխումը երկրորդ էտապը՝ քաղաքաշինության էտապը։ Մի փոքր խտացնելով գույները, կարելի է նույնիսկ ասել, որ քաղաքների զարգացումը հին Հայաստանում սկսվել է այնպիսի կետից, որին ուրիշ երկրներում նախորդել է երկար ուղի։ Պարզ է, որ քաղաքների զարգացման կորագծի այդպիսի սպեցիֆիկան եղել է ամբողջ հին հայկական հասարակության զարգացման առանձնահատկության արտահայտություն։

Իրենց տեսքի ու կառուցվածքի տեսակետից հին Հայաստանի քաղաքները ևս մի տարատեսակ էին հելլենիստական ժամանակի քաղաքների վերը թվարկված տիպերի շարքում։ Այս քաղաքները շարունակում էին գոյություն ունենալ դեռ մեր թվականության IV դարում։ Ֆեոդալականացված նախարարության դեմ կենտրոնական իշխանության պայքարում, նրանք հանդես էին գալիս որպես իրենց դաշնակցի՝ Թագավորի զորավիգ։ Բայց քաղաքային կարգերը այն ձևով, ինչ ձևով նրանք կազմավորվել էին հնում՝ IV դարում արդեն ապրել էին իրենց ժամանակը և հետագա գոյության հեռանկարներ չունեին զարգացող ֆեոդալիզմի պայմաններում։

Հայաստանի քաղաքներին կատարյալ աղետ բերեց և նրանց մարման պրոցեսը խիստ արագացրեց պարսկական զորքերի արշավանքը IV դարի 50-ական թվականների վերջին—60-ական թվականների սկզբին, երբ կործանվեցին երկրի բոլոր խոշոր քաղաքները։ Այդ քաղաքներն այլևս չվերսկսնդանացան, ինչպես վերակենդանանում էին նախորդ դարերում, նման աղետներից հետո։ Որոշ քաղաքներ բոլորովին անհետացան երկրի երեսից, մյուսները կորցրին իրենց նշանակությունը։ Սկսվեց քաղաքային կյանքի երկարատև անկումը։

Ճիշտ է, V դարի երկրորդ կեսում առաջ քաշվեց և մի շարք հարյուրամյակների ընթացքում ծաղկեց Դվին քաղաքը, բայց նրա բարձրացումը պայմանավորված էր ոչ թե ներքին պատճառներով, այլ նրանով, որ նա Առաջավոր Ասիայի տարանցիկ առևտրի կարևոր հանգույց և պարսկական, իսկ հետագայում արաբական վարչական կառավարման կենտրոն էր։

Քաղաքների անկումը Հայաստանում շարունակվեց շուրջ հինգ դար։ Քաղաքային կյանքն սկսեց աշխուժանալ միայն IX—XI դդ. և նոր ծաղկման հասավ XII—XIII դդ.։ Սակայն հին քաղաքներից համարյա ոչ մեկը չվերածնվեց։ Քաղաքային նոր կենտրոններ՝ Անին, Կարսը, Արծնը և այլն առաջացել են աշխարհագրական այլ կետերում։

* * *

Աղբյուրների առանձնահատուկ բնույթը ոչ պակաս, քան նրանց ընդհանուր սղությունը, այս կամ այն չափով աղդում է հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության բոլոր հարցերի մշակման վրա։ Մասնավորապես, եղած տվյալները բավական չեն, որպեսզի կարելի լինի տալ ստրկատիրական հասարակարգի զարդացման պարզորոշ պերիոդիզացիան, հենվելով միայն սոցիալ-տնտեսական երևույթների վրա։ Հարկ է լինում, այդ պատճառով, դիմել նաև հին հայկական հասարակության կյանքի մյուս՝ քաղաքական ու կուլտուրական բնագավառների զարդացման դծերին։

Հայ ժողովրդի քաղաքական ու կուլտուրական զարդացման սկիզբն ընկնում է մ. թ. ա. I հազարամյակի առաջին կեսի վրա։ Արդեն այն ժամանակ տեղի ուներ քաղաքական միավորներ կազմելու ձգտում, սակայն դրա հաջողությունը մասնակի էր, որովհետև այն դեմ էր առնում խոշոր և ուժեղ հին արևելյան պետություններին, որոնց շրջապատում զարգանում էր հայ ժողովուրդը։ Մինչ այդ նրա ընդերքում դասակարդերի առաջացման պրոցեսն էր ընթանում, զարդանում էր արխայիկ պատրիարխալ ստրկությունը։ Հին Հայաստանի կյանքի տարբեր կողմերի էվոլյուցիայի պրոցեսների թոուցիկ տեսությունից էլ երևում է, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանը նրա համար դարձավ հզոր մղման և հետագա բուռն զարդացման շրջան՝ կազմակերպվեց պետություն, աշխուժացան առևտրական կապերը, աճեցին քաղաքներ, ծաղկեց առաջավոր հունական կուլտուրայի տարրերով բեղմնավորված հայկական կուլտուրան. ընդամենը երկու հարյուրամյակի ընթացքում Հայաստանը, Աքեմենյանների պետության հյուսիսային ծայրամասում գտնվող ոչ-մեծ սատրապությունը, մեր թվականությունից առաջ I դարի սկզբներին վերաճեց Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետության։ Այնուհետև պարզորոշ տեսնում ենք, որ այդ բոլոր պրոցեսները, անցնելով մի շարք աստիճաններ, իրենց ավարտմանն են հասնում մոտավորապես միևնույն ժամանակ՝ մեր թվականության IV դարի շուրջը—կենտրոնացված պետությունը կործանվում է, քաղաքային կյանքը դեպի անկում է դիմում, կուլտուրան ու կրոնը արմատական փոփոխություններ են ապրում։

Միանդամայն ակներև է, որ հայ հասարակության վերնաշենքի այդ բոլոր կողմերի զարդացման դծերը, որոնք ինքնին ուրվագծում են որոշակի ժամանակաշրջան, պատմական զարդացման առանձին ինքնուրույն դարաշրջան, ենթադրում են իրենց հիմքում համապատասխան բազիսի, սոցիալ-տնտեսական այնպիսի կարդի առկայություն, որը սկզբունքորեն տարբեր է հաջորդած դարաշրջանի հասարակարդից՝ ֆեոդալիզմից, այն է՝ ստրկատիրական հասարակարդի առկայությունը։

* * *

IV դարի Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերությունների տիրապետման, դերակշռության փաստը, ինչպես արդեն ասվել է վերևում, հիմք էր ծառայում այն պնդումների համար, թե հին հայ հասարակության բնույթը ընդհանրապես և հին հայկական պետականության, հատկապես Արշակունիների պետության բնույթը՝ մասնավորապես—ֆեոդալական է եղել։

Իրականում, սակայն, հին հայկական պետականությունը, ի դեմս Արշակունիների պետության, IV դարում ապրում էր իր անկման շրջանը, մինչդեռ

հայկական ֆեոդալական հասարակությունը այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էր դեռևս իր երկար ճանապարհի սկզբում։

Իրականում, Արշակունիների կողմից կառավարվող, ֆեոդալական թվացող պետական ապարատը լոկ որոշ չափով ֆեոդալականացած էր, բայց իր էությամբ մնում էր ստրկատիրական պետական ապարատ, դեռևս մեր թվականությունից առաջ II դարում կազմավորված պետության հետագա զարգացման արդյունք։ Նա, իհարկե, որոշ էվոլյուցիա էր ապրել—տնտեսական բազիսի զարգացումն ու փոփոխումը հանգեցնում էին քաղաքական վերնաշենքի համապատասխան զարգացման ու փոփոխման, պետական կարգը հարմարվում էր նոր պայմաններին, նրանում ստեղծվում էին նոր հիմնարկներ և անհետանում հները։ Պետական այդ հին կարգի կյանքի երկարաձգման գործում էական նշանակություն ուներ նաև այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն հելլենիստական ժամանակաշրջանի մի շարք պետությունների, որոնք տարբեր ցեղերի և ազգությունների զուտ քաղաքական միավորումներ էին, Հայաստանը պատկանում էր այն պետությունների թվին, որոնք կազմավորվել են միասնական միալեզու ժողովրդի հիմքի վրա։

Սակայն, այսուամենայնիվ, պետական կարգը չէր հասնում հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքին, և նոր պայմաններին նրա հարմարվելը չէր կարող շարունակվել անվերջ։ Բանը անշեղորեն հանգում էր պետության սոցիալական բազայի նեղացմանն ու թուլացմանը։ Հելլենիստական ժամանակաշրջանի ծնունդը հանդիսացող ծանրաշարժ և բազմաճյուղ պետական ապարատը ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման նոր պայմաններում կաշկանդում ու ծանրաբեռնում էր հողատիրական ավագանուն։ Նախարարներն իրենց ի վիճակի էին համարում ինքնուրույն, առանց Արշակունիների անհանգիստ ու պահանջկոտ իշխանության օգնության, իրագործելու այն ֆունկցիաները (դրանց նոր, ֆեոդալական, ձևափոխությամբ), որ առաջ կատարում էր այդ իշխանությունը։

Արշակունիների կենտրոնացված իշխանության ճգնաժամը, որ ամբողջ ուժով երևան եկավ IV դարում և բարդացավ Հռոմի և Պարսկաստանի քաղաքական ու ռազմական միջամտության հետևանքով, ստրկատիրական հասարակարգից ֆեոդալիզմին անցման պրոցեսը բնութագրող տնտեսական երևույթների խտացրած արտահայտությունն էր։ Դա Հայաստանի ստրկատիրական սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի ճգնաժամի վերջին, եզրափակիչ էտապն էր։

* *

Առկա նյութերը, չնայած իրենց ծայրահեղ սահմանափակությանը, թույլ են տալիս, թեև ամենաընդհանուր գծերով, վերակառուցել այդ ֆորմացիայի հիմնական երևույթներն ու պրոցեսները և երևան բերել, նույնպես ընդհանուր ձևով, հին հայկական հասարակության զարգացման ուղու որոշակի առանձնահատկությունը, որոնք ուրվագծելու փորձով էլ մենք հանրագումարի կբերենք ներկա հոդվածը։

Մեր թվականությունից առաջ I հազարամյակում, գտնվելով հին և հելլենիստական Արևելքի զարգացած ստրկատիրական երկրների ծայրամասում, Հայաստանի հասարակարգը չէր կարող անցնել և չանցավ զարգացման կանոնավոր ուղի՝ առաջացում և ամրապնդում—ծաղկում—ճգնաժամ և անկում։ Ընդհանրապես ծայրամասային հասարակության զարգացման տեմպերը անհավա-

սարաչափ են լինում, քանի որ, հենվելով հարևան ավելի զարդացած երկրների կյանքի տարբեր բնագավառներում ձեռք բերած նվաճումների վրա և օգտագործելով դրանք, նա ոչ միայն արագացնում է իր զարգացումը, այլև հաճախ շրջանցում նրա առանձին փուլերը, արագ քայլերով հասնելով այն երկրներին, որոնք խթանել են նրա զարգացմանը։

Հասկանալու համար, թե ինչումն էր Հայաստանի զարգացման անհավասարաչափությունը, հարկավոր է հիշել, որ հելլենիստական շրջանը հին Արևելքի երկրների համար եղել է ստրկատիրական հասարակության ավելի քան երկու հազար տարվա պատմության եզրափակիչ էտապ, մի ժամանակաշրջան, որը անմիջականորեն հանգեցրեց ֆեոդալական հասարակության անցմանը։ Հելլենիստական ժամանակաշրջանում, իսկ Արևելքի որոշ երկրների համար մասամբ էլ դրանից առաջ, նկատվում է աշխատավոր, մասնավորապես հողագործական, բնակչության շահագործման ձևերի մեծ բազմազանություն։ Դրանցից մի քանիսը հիշեցնում են ֆեոդալական շահագործման ձևերը։ Բնորոշ է դառնում հողի վրա նստեցված ստրուկը՝ իր ոչ-մեծ տնտեսությամբ, որը, իր հետ միասին, պատկանում է ստրկատիրոջը։ Սաստկանում է ազատ գյուղացիության շահագործումը, բարձրանում նրա կախման աստիճանը և տեղի է ունենում նրա՝ հողին մասնակի ամրացման պրոցես։ Մի կողմից այդ և նման երևույթները դեռ դուրս չեն գալիս ստրկատիրական հասարակարգի շրջանակներից, հայտանշելով լոկ նրա ճգնաժամը, և իրենցից ներկայացնելով այնպիսի մեթոդների որոնումներ, որոնք ընդունակ են երկարացնելու նրա գոյությունը, մյուս կողմից դրանք արդեն ասպագա ֆեոդալական հարաբերությունների տարրերի սաղմերն են, որոնք առաջանում են ստրկատիրական հասարակության ներսում և նախապատրաստում նրա անկումը։

Հենց այդ բարդ, ճգնաժամի դծեր կրող տնտեսական իրադրության մեջ է ներգրավվում Հայաստանը հելլենիստական ժամանակաշրջանում, իր թիկունքում չունենալով, սակայն, զարգացման այն երկար ուղին, որի արդյունքն էր հանդիսացել այդ իրադրությունը։ Հազիվ սկսելով զարգանալ ստրկատիրության ուղիով, Հայաստանը միանգամից մուտք գործեց ստրկատիրական հասարակության այն ստադիան, որը անմիջականորեն նախորդել էր ֆեոդալիզմին։ Այդ պատճառով, նա փաստորեն չկարողացավ ապրել ստրկատիրական տնտեսության այն ծաղկման ժամանակաշրջանը, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր ձևերով հատուկ է եղել Հին Արևելքի երկրներին ու հունա-հռոմեական աշխարհին, և, հետևաբար, չկարողացավ լրիվ չափով ստեղծել ստրկատիրական հասարակության համար բնորոշ մի շարք սոցիալական և քաղաքական ձևեր ու հիմնարկներ։ Դրա շնորհիվ, սակայն, Հայաստանի զարգացման տեմպերը, հին արևելյան հասարակությունների համեմատությամբ, սրընթաց էին և նրա անցումը ֆեոդալական հարաբերություններին ավելի հեշտությամբ կատարվեց։ (Հայտնի է, որ տվյալ արտադրաեղանակի փոխարինումը ամենից ավելի դժվար է ընթանում այնտեղ, որտեղ այդ արտադրաեղանակը ամենից ավելի է արմատացել)։ Հայաստանը արդեն մեր թվականության առաջին դարերում դուրս եկավ ծայրամասային երկրի վիճակից և այնուհետև ինքն սկսեց խթանիչ և քաղաքակրթիչ դեր խաղալ սահմանակից երկրների նկատմամբ։